REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 9 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2020

महिला सशक्तिकरणात स्वयं सहायता समूहाच्या योगदानाचे अध्ययन

डॉ. अलका रामभाऊ कोटमकर
(सौ. अलका अशोक सरोदे)
श्री निकेतन कला वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

सारांश:

१९७० च्या दशकात बांगलादेशातील गरीब आणि समाजातील निम्न स्तरातील लोकांच्या जीवनातील आर्थिक समस्या सोडवण्यासाठी 'बांगलादेश ग्रामीण बँकेच्या रूपाने 'सेल्फ हेल्प ग्रुप' ही संकल्पना जिवंत करणारे नोबेल पारितोषिक विजेते प्रा महंमद युनूस यांचे योगदान अविस्मरणीय आहे आजही 'सेल्फ हेल्प ग्रुप' अतिशय समर्पक आहे. या गटांद्वारे, सर्व सदस्य गरजू सदस्याला त्यांच्या सामूहिक बचत निधीतून किमान व्याजदराने कर्ज देतात् जेणेकरून तो सदस्य स्थानिक आर्थिक उपक्रमांद्वारे उपजीविका मिळविण्यासाठी आपल्या उद्योजकतेला आकार देईल. विकसनशील देशांसाठी स्वयंसहायता गट हे तळागाळातील जनतेच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचे प्रमुख माध्यम आहेत. दुसरीकडे, ही संकल्पना केवळ सामान्य लोकच स्वीकारत नाहीत, तर जगभरातील सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांनाही बचत गटांचे महत्त्व पटले आहे भारतातील आर्थिक उदारीकरण (१९९१-९२) दरम्यान, स्वयं-सहायता गटांना विशेष चालना देण्यात आली आणि या प्रक्रियेत नाबार्डची भूमिका प्रमुख होती त्याच वेळी, भारताच्या नवव्या पंचवार्षिक योजनेत(१९९७-२००२) तळागाळातील विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी स्वयंसहायता गटांचा वापर करण्यात आला. महिला सशक्तिकरणात स्वयं सहायता समूहाच्या योगदानाचे अध्ययनकरण्याच्या उद्देशाने हा शोधपत्र लिहिण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द: स्वयं-सहायता गट, आर्थिक सक्षमीकरण, महिला सक्षमीकरण

परिचय:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत दुप्पट गती साधणे आणि सातत्य राखणे हे अत्यंत महत्त्वाकांक्षी वाटते, आजच्या बदलत्या भारतात सर्व राज्यांमध्ये समतोल समान आर्थिक विकास, सामाजिक समरसता, मानवी हित अशी विविध महत्त्वाची आव्हाने समोर येणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाची देखभाल आणि समतोल राखून २०३० पर्यंत सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे कालबद्ध आणि धोरणात्मक पद्धतीने साध्य करणे. दुसरीकडे, खाजगी क्षेत्र, गैर-सरकारी संस्था आणि स्वयं-मदत गट त्यांच्या एकात्मिक प्रयत्नांसह ग्रामीण भारतातील विविध सामाजिक, आर्थिक आणि इतर समस्यांचे व्यवस्थापन आणि निराकरण करण्याच्या चांगल्या मार्गांनी मदत करत आहेत. ग्रामीण भारताच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात अशासकीय संस्था, स्वयं-सहायता गट आणि खाजगी क्षेत्राची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे. या सर्व संस्थांनी आपल्या विविध सामाजिक उपक्रमांतून व कार्यांद्वारे सरकार आणि समाजाला नवा भारत घडवण्यासाठी आणि गरिबी, बेरोजगारी, भेदभाव, भ्रष्टाचार आणि महिला व बाल शोषण इत्यादी विविध सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी आपले बहुमोल योगदान दिले आहे. गरिबांमध्ये बचत करण्याची सवय विकसित करण्याचे साधन म्हणून मोठ्या प्रमाणावर स्वयं-

सहायता गट उदयास आले आहे.

स्वयं-सहायता गट या लहान स्वयंसेवी संस्था आहेत ज्या गरीब लोकांच्या लहान आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या तरुण वर्गावर लक्ष केंद्रित करतात, विशेषत: जी प्रामुख्याने महिलांवर केंद्रित असतात लोक-केंद्रित विकासावर भर दिल्याने नागरी समाजाच्या क्रियाकलापांच्या विस्तृत स्पेक्ट्रमचा उदय झाला आहे यामुळे बचत गटांची भूमिका आणि संकल्पना निश्चित करण्यात मदत झाली आहे त्याच बरोबर जीवनाचा दर्जा सुधारला आहे आणि मानवी क्षमतांची व्याप्ती वाढली आहे. स्वयंसेवी संस्थांनी भारतात स्वयंमदतावर भर दिला आहे. महिलांचे सक्षमीकरण व्हावे यासाठी NITI आयोगाने महिलांचे स्वयं-सहायता गट संघटित करण्यावर भर दिला आहे. भारत सरकारने स्वयंरोजगार आणि उद्योजकता विकासाद्वारे आर्थिक स्वातंत्र्याला चालना देण्यासाठी स्वयंसहायता गटांसाठी तरतूद केली आहे या संस्थांचा कल औपचारिक संरचनेच्या कक्षेबाहेर स्थित आहे आणि वाढत्या लोकांकडून घेतलेले पुढाकार आणि सहभागी दृष्टिकोन हे विकासाच्या एकूण प्रक्रियेत महत्त्वाचे उपाय म्हणून ओळखले गेले आहे. शिक्षण, आरोग्य, कुटुंब नियोजन, जमीन सुधारणा या क्षेत्रात सर्वांगीण विकास, कार्यक्षम जमिनीचा वापर, सूक्ष्म सिंचन, जलव्यवस्थापन, नापीक जमीन सुपीक बनवणे, वनीकरण, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय आणि रेशीम व्यवसाय इत्यादी क्षेत्रात सामुदायिक जबाबदार सार्वजनिक संस्था निर्माण करून बरेच काही साध्य केले जाऊ शकते.

स्वयं-सहायता गटांचे सदस्य महिलांचे गट, सर्व-पुरुष गट किंवा १० जणांचा समावेश असलेले मिश्र गट असू शकतात जे मानवी समाजाला जात, धर्म, लिंग, प्रदेश, भाषा किंवा राजकारण यांच्यापासून वर जाण्याची कल्पना करतात तथापि, अनुभवाने हे सिद्ध केले आहे की बचत गटांचे सर्व उपक्रम महिला गटांद्वारे अधिक चांगल्या प्रकारे पार पाडले जातात अशा गटांमध्ये गरीब स्त्रिया आणीबाणी, आपत्ती, सामाजिक संवाद, एकमेकांशी आर्थिक संवाद इत्यादी कारणांसाठी एकत्र येतात स्वयं-मदत गट हा एकीकडे अनौपचारिक वित्त बाजारातील भूमिका अदा करणारे लोक जसे की सावकार किंवा संग्राहक आणि दुसरीकडे मायक्रोफायनान्स संस्था आणि बँका यांसारखे औपचारिक नेते यांच्यामध्ये असलेल्या बाह्य तांत्रिक समर्थनाद्वारे चालवलेला एक गावआधारित मायक्रोफायनान्स मध्यस्थ आहे. स्वयं-मदत गट हे एकसमान सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या सूक्ष्म उद्योजकांचे नोंदणीकृत किंवा नोंदणीकृत नसलेले गट आहेत

भारतात आता १००,००० स्वयं सहायता बचत गट आहेत ज्यांची एकूण सदस्य संख्या ८ दशलक्ष आहे आणि हे गट २४० दशलक्ष पेक्षा जास्त पोर्टफोलिओ असलेल्या ४०० पेक्षा जास्त बँकांच्या सुमारे २०,००० ग्रामीण आउटलेटशी जोडलेले आहेत. स्वयंसेवी संस्था, सरकारी कार्यक्रम आणि सूक्ष्म-वित्तीय संस्था देखील बचत गटाच्या सदस्यांना विविध कामांसाठी उद्योजकता प्रशिक्षण देतात जसे की बुक-कीपिंग, अकाउंटिंग, व्यवसाय नियोजन, कौशल्ये, ज्यामुळे त्यांना लहान व्यवसाय स्थापित करण्यात आणि व्यवसाय चालविण्यात मदत होते. आवश्यक कौशल्यांमध्ये तांत्रिक प्रशिक्षण देतात. बचत गट आर्थिक आणि सामाजिक लाभ देतात. भारतातील सर्वात गरीब महिला बचत गट खूप लोकप्रिय झाले आहेत खरं तर स्वयं सहायता बचत गट हे छोटे अनौपचारिक गट आहेत जे महिलांना बचत आणि कर्ज मिळवून देण्यास मदत करतात जी भारतातील गरिबांना उपलब्ध नाहीत वैयक्तिक आणि सामूहिकरित्या आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भरता प्रदान करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. हे एक महत्त्वाचे सामाजिक कारण आहे, कारण ते महिलांना एक व्यासपीठ प्रदान करते जेथे ते भेटू शकतात आणि त्यांचे अनुभव वाटू शकतात.

महिला सशक्तिकरणात स्वयं सहायता समूहाचे योगदान:

भारताततील छत्तीसगड, ओडिशा, मध्य प्रदेश, झारखंड, बिहार, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटक, केरळ, पश्चिम बंगाल आणि तेलंगणा इत्यादी भारतातील विविध राज्यांमध्ये महिला बचत गट विविध क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करत आहेत. ग्रामीण भारताच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात आणि महिला सशक्तिकरणात बचत गटांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. सामाजिक उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी उपयुक्त कार्य, लोकांमध्ये नेतृत्व आणि निर्णय घेण्याची क्षमता यासारखे उद्योजकीय आणि व्यवस्थापकीय गुण विकसित करणे, क्रियाकलापांद्वारे मूल्यवर्धित वस्तूंचे उत्पादन, नवकल्पना आणि सर्जनशील उद्योगांना प्रोत्साहन, रोजगार, स्वयंरोजगार आणि उद्योजकता याद्वारे गरिबी निर्मूलनासाठी उपयुक्त कार्य, विविध संसाधनांचा (मानवी, आर्थिक, नैसर्गिक आणि इतर) योग्य वापर करून स्थानिक मागणीनुसार वस्तू/सेवांचे उत्पादन करून स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत करणे, महिला बचत गटांनी उत्पादित केलेले लोणचे, पापड, बडी, लापशी, मैदा, अगरबत्ती, मुरब्बा इत्यादी विविध खाद्यपदार्थ सहज उपलब्ध करून देऊन महिला आणि बालकांच्या पोषण आणि विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देणारे कार्य, ग्रामीण भागातून शहरी भागात होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी उपयुक्त कार्य, बचत आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन, श्रम-केंद्रित नवीन रोजगार निर्मिती क्षेत्रांना प्रोत्साहन, प्रादेशिक आर्थिक आणि सामाजिक विषमता कमी

करण्यासाठी उपयुक्त कार्य, इत्यादी कार्ये स्वयं-सहायता गटांद्वारे केले जातात. या कार्याद्वारे महिला सक्षमीकरण करण्याचे प्रयत्न स्वयं-सहायता गटांद्वारे केले जातात.

महिला आणि सक्षमीकरण विभागाच्या आयएम शक्ती योजनेद्वारे महिला आपला व्यवसाय किंवा उद्योग उभारू शकतात, जेणेकरून बचत गटांशी संबंधित महिला आणि महिला स्वावलंबी होऊ शकतील महिला सक्षमीकरण विभागातर्फे आयएम शक्ती योजना सुरू करण्यात आली असून यामध्ये महिला कर्ज घेऊन व्यवसाय सुरू करू शकतात या योजनेंतर्गत महिलांना शासनाकडून २५ टक्के अनुदानही दिले जाते. अलीकडेच, अर्थसंकल्पात, भारत सरकारने स्वयं-सहायता गटांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि विकास प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी स्वयं-सहायता गटांना दिलेले व्याज अनुदान कार्यक्रम सर्व जिल्ह्यांमध्ये विस्तारित केले आहेत यासोबतच जन धन बँक खाते असलेल्या बचत गटातील प्रत्येक महिला स्वयं सहायता बचत गट सदस्याला ५००० रुपयांपर्यंतची ओव्हरड्राफ्ट सुविधा देखील दिली जात आहे. या बचत गटाचे ध्येय गरीब लोकांमध्ये नेतृत्व क्षमता विकसित करणे शालेय शिक्षणात हातभार लावणे, पोषण सुधारणे, जन्मदर नियंत्रित करणे हे असते.अनेक बचत गट नाबार्डच्या बचत गट बँक लिंकेज कार्यक्रमाअंतर्गत बँकांकडून कर्ज घेतात, या मॉडेलने गरीब लोकांपर्यंत सेवा पोहोचविण्याचे काम केले आहे नाबार्डचा अंदाज आहे की भारतात २.२ दशलक्ष बचत गट आहेत, जे ३३ दशलक्ष सदस्यांचे प्रतिनिधित्व करतात. आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, केरळ आणि कर्नाटक यांसारख्या काही राज्यांमध्ये बचत गट बँक लिंकेज प्रोग्राम देखील सुरू करण्यात आला आहे

गेल्या काही वर्षात पाहिले तर महिला मोठ्या उत्साहाने स्वयं सहायता समूहात सहभागी होत आहेत त्यामुळे समाजातील त्यांच्या स्थितीत सकारात्मक बदल होताना दिसत आहेत. बचत गटांचे सदस्य त्यांच्या नियमित बचतीतून एक निधी तयार करतात आणि आपत्कालीन परिस्थितीत तो निधी त्यांच्या सामूहिक हेतूसाठी वापरतात

स्वयं-सहायता गट देखील त्यांच्या निधीच्या पैशातून ग्रामीण आधारित सूक्ष्म किंवा लघु उद्यो सुरू करतात, ज्यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात. यापैकी एका गटाला नेतृत्व दिले जाते जे व्यवस्थापनाची सर्व कामे करतात या गटांना बँकांकडून निधी दिला जातो ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार सुलभ होतात बचत गटांच्या निर्मितीमुळे इतर संस्थांवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी होते.

आतापर्यंत ५६ लाखांहून अधिक तरुणांना कौशल्य विकासाअंतर्गत प्रशिक्षित करण्यात आले असून त्यापैकी सुमारे २४ लाख तरुणांना त्यांच्या कौशल्याशी संबंधित क्षेत्रात रोजगार मिळाला आहे खरे तर देशात प्रथमच भारत सरकारने कौशल्य विकासाबाबत सर्वसमावेशक आणि राष्ट्रीय धोरण तयार केले. यासाठी २१ मंत्रालये आणि ५० विभागांमध्ये पसरलेल्या कौशल्य विकासाचे काम खास कौशल्य विकास मंत्रालयाच्या अंतर्गत आणण्यात आले आहे १२,००० कोटी रुपयांच्या अर्थसंकल्पातून सुरू करण्यात आलेल्या उद्योजकता आणि कौशल्य विकास उपक्रमांना संस्थात्मक रूप देण्याच्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून नाबार्ड विशेष संस्थांना सहाय्य प्रदान करते, जे ग्रामीण युवक आणि महिलांना विविध कौशल्यांवर आधारित उद्योजकता विकास आणि प्रशिक्षण प्रदान करतात त्यांना कमाई करण्यास सक्षम करते.

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान DAY-NRLM गरीब ग्रामीण महिलांना स्वावलंबी बनविण्याच्या दिशेने उल्लेखनीय कार्य करत आहे. हे अभियान ग्रामीण गरिबी दूर करण्यासाठी भारत सरकारची प्रमुख योजना आहे २०११ मध्ये स्थापन झालेले हे मिशन मार्च २०१८ पर्यंत २९ राज्यांतील ५८४ जिल्हे आणि ५ केंद्रशासित प्रदेशांमधील ४४५६ ब्लॉकमध्ये पसरले आहे. हे मिशन ग्रामीण महिलांना कृषी आणि बिगरशेती या दोन्ही क्षेत्रांत उपजीविका करण्यास मदत करत आहे. मिशन अंतर्गत स्टार्ट अप ग्रामीण उद्योजकता कार्यक्रम (SVEP), आजीविका ग्रामीण एक्सप्रेस योजना (AGEY) यांसारख्या उप-योजनांच्या यशस्वी अंमलबजावणीद्वारे ग्रामीण महिलांची उद्योजकता क्षमता समोर आली आहे. दीनदयाल अंत्योदय राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका मिशन (DAY-NRLM) अंतर्गत, उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी महिला स्वयं-सहायता गटांसाठी बँक कर्जावर भर देण्यात आला आहे बँकांकडून मिळालेल्या कर्जाद्वारे, कस्टम हायरिंग सेंटर्स, ग्रामीण वाहतूक, कृषी आणि संबंधित काम, पशुपालन, फलोत्पादन, हातमाग आणि हस्तकला, किरकोळ व्यापार इत्यादींना उपयुक्त उद्योगांसाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे. गेल्या ५ वर्षात महिला बचत गटांपर्यंत बँकेचा पोहोच दुपटीने वाढला आहे

केंद्र आणि राज्य सरकारच्या योजनांद्वारे समूह, गाव आणि क्लस्टर स्तरावरील समुदाय संस्थांच्या त्रिस्तरीय संरचनेद्वारे स्वयंसहाय्यता गटांना सरकारने प्रोत्साहन दिले आहे केंद्रीय योजनांमध्ये दीनदयाळ अंत्योदय योजना-राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान समर्पित स्वायत्त संस्थांद्वारे स्वयंसहाय्यता गटांना प्रोत्साहन देणे म्हणजे राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान यांचा समावेश आहे बचत गट महिला सक्षमीकरणासाठी महिलांना आवश्यक ज्ञान, वित्त, शक्ती आणि संधी प्रदान करतात. स्वयं सहायता बचत गट महिलांच्या हक्कांसाठी आणि कर्ज मिळविण्यासाठी सामूहिक सौदेबाजीसाठी एक व्यासपीठ प्रदान करतात. स्वयं सहायता बचत गट स्वयंशासित,

LBP PUBLICATION

समूह-नियंत्रित आणि समान सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीच्या लोकांच्या अनौपचारिक गटांच्या स्वयंसेवी संस्था आहेत ज्यात समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करण्याची भावना आहे. तिने भारतातील (विशेषतः ग्रामीण भारतात) महिला सक्षमीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. बचत गटांनी भारतातील सुमारे ४६ दशलक्ष ग्रामीण गरीब महिलांना एकत्र केले आहे याव्यतिरिक्त, त्यांनी ग्रामीण महिलांसाठी आर्थिक मध्यस्थी उपाय देखील प्रदान केले आहेत ज्यांचे बँक खाते नाही

नाबार्ड बचत गटांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि बचत गटांच्या प्रशिक्षण आणि क्षमता वाढीसाठी अनुदान सहाय्य प्रदान करत आहे. देशातील १५० मागासलेल्या आणि डाव्या विंग अतिवाद (LWE) प्रभावित जिल्ह्यांमध्ये महिला बचत गटांना प्रोत्साहन देण्याची योजना नाबार्डद्वारे चालवली जात आहे. ई-शक्ती हा नाबार्डचा एक पथदर्शी प्रकल्प आहे जो बचत गटांच्या डिजिटायझेशनशी संबंधित आहे. बचत गटांसाठी बँकिंग सेवा निर्देशित करण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने स्वयं सहायता बचत गटाचा प्राधान्य क्षेत्र म्हणून समावेश केला आहे. बचत गट महिलांना माता, नवजात आणि बालकांच्या आरोग्य सेवेबद्दल शिक्षित करतात. उत्तर प्रदेश आणि बिहारमध्ये केलेल्या अभ्यासानुसार, नवजात शिशुंच्या काळजीमध्ये २४ टक्के वाढ झाली आहे आणि स्वयं सहायता बचत गटसदस्यांमध्ये केवळ स्तनपानाच्या प्रकरणांमध्ये १४ टक्के वाढ झाली आहे. स्वयं सहायता बचत गट निधी, संसाधने आणि तांत्रिक सहाय्याच्या वितरणाद्वारे समुदाय विकासाला प्रोत्साहन देतात ज्या समाजात कुपोषण आणि गरिबीची समस्या आहे अशा मागास गावांचा स्वयं सहायता बचत गट परिवर्तन करत आहेत.

स्टँडअप इंडिया या योजनेमुळे देशभरात रोजगाराच्या संधी वाढत आहेत. या योजनेअंतर्गत, SC/ST आणि महिलांमध्ये रु. १० लाख ते रु १०० लाखांपर्यंतच्या कर्जासाठी उद्योजकतेला प्रोत्साहन दिले जात आहे. प्रत्येक बँकेला दलित, मागासवर्गीय आणि महिला या योजनेशी जोडल्या जातील याची खात्री करण्यास सांगितले आहे या योजनांच्या माध्यमातून सरकारने कुटीर उद्योग सुधारण्याचा प्रयत्न केला आहे. ऑगस्ट २०१८ पर्यंत, ८.१९ कोटी लोकांनी मुद्रा योजनेअंतर्गत कर्ज घेतले आहे किमान एका व्यक्तीला रोजगार मिळतो हे देखील सरासरी मानले तर ८ ते १९ कोटी लोकांना रोजगार मिळाला आहे. या योजनेंतर्गत, आतापर्यंत ३.२४ लाख कोटी रुपये वितरित केले गेले आहेत, बहुतेक लघु उद्योजक आहेत यातील मोठ्या संख्येने अशा लोकांचा समावेश आहे जे यापूर्वी कोणत्याही प्रकारच्या व्यवसायात गुंतलेले नव्हते. मुद्रा कर्ज १० लाख रुपयांपर्यंत बिगरशेती कामांसाठी उपलब्ध आहे मुद्रा योजना हे देखील महिला सक्षमीकरणाचे उत्तम उदाहरण आहे. या योजनेंतर्गत ३० ऑगस्ट २०१८ पर्यंत ८६,३७,८२३ लोकांनी लाभ घेतला असून त्यापैकी ७० टक्के महिला आहेत म्हणजेच सहा कोटींहून अधिक महिलांनी याचा लाभ घेतला आहे

निष्कर्ष:

भारतात गावपातळीवर, लोकांमध्ये जागरूकतेचा अभाव आहे कारण बचत गटांमध्ये काम करणारे लोक बहुतेक निरक्षर आहेत भारतातील ग्रामीण भागातील सुविधांबद्दल बोलायचे झाल्यास, ६ लाख गावांमध्ये फक्त १.२ लाख बँकिंग शाखा आहेत, ज्या सरासरीपेक्षा कमी आहेत. तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका बचत गटांना त्वरीत आर्थिक सेवा देण्यास तयार नाहीत. भारतात, विशेषत: ग्रामीण भागात पुरुषप्रधान मानसिकता आहे, जी बचत गटांमध्ये महिलांच्या सहभागाला परावृत्त करते बचत गटांची स्थिरता आणि गुणवत्ता हा नेहमीच मुख्य मुद्दा राहिला आहे आणि त्यांच्या सुरक्षेची जबाबदारी कोणी घ्यायची याबगटांच्या सदस्यांकडे उत्तर नाही बचत गट केवळ मायक्रो फायनान्स आणि सूक्ष्म उद्योजकता वाढवू शकतात ज्यामुळे त्यांची आर्थिक संसाधने मर्यादित होतात. बचत गटांचे काम अजूनही प्राथमिक क्षेत्राशी निगडीत आहे, यावरून त्यांचे कमी कौशल्य दिसून येते ग्रामीण भागात पात्र लोकांची कमतरता आहे. या बचत गटांच्या सदस्यांना पात्रतेच्या कमतरतेमुळे योग्य प्रशिक्षण मिळत नाही स्वयं-मदत गट मोठ्या प्रमाणात स्वयंसेवी संस्था आणि सरकारी संस्थांवर अवलंबून असतात, या संस्थांनी त्यांचा पाठिंबा काढून घेतल्याबरोबर ते कोलमडतात

संदर्भ:

- *D. S. Khari, Women Empowerment in India, ALP Books, New Delhi(2009).*
- *V. S. Ganesamurthy, India: Economic Empowerment of Women, New Century Publications, New Delhi (2007).*
- *Sheela Margaret and N. Kala, Study on impact of NGO interventions on empowerment of women. Journal of business management and social sciences (JBM&SSR) ISSN No: 2319-5614 volume 2, March 2013*

- *K, M. I., & P, P. V. Women empowerment through SHG,s in Kovilangulam panchayat, Usilampatti taluk, Madurai district –A case study. Asian Journal of Management Research , 2011*
- *https://sewainternational.org/women-empowerment-through-shgs/*
- *https://www.researchgate.net/publication/342899465_Role_of_Self_Help_Groups_in_Women_Empowerment*
- *https://www.researchgate.net/publication/329001255_Role_of_SHG's_In_Women_Empowerment*
- *http://www.mcrhrdi.gov.in/ASO/week-5/Women%20Empowerment%20Through%20SHGs.pdf*
- *http://magazines.odisha.gov.in/Orissareview/2013/dec/engpdf/71-75.pdf*
- *https://www.ijcmph.com/index.php/ijcmph/article/view/325*
- *https://anvpublication.org/Journals/HTMLPaper.aspx?Journal=International+Journal+of+Advances+in+Social+Sciences%3BPID%3D2016-4-2-4*
- *https://www.worldwidejournals.com/paripex/recent_issues_pdf/2013/November/role-of-self-help-groups-shgs-in-women-empowerment--with-reference-to-tamilnadu-state_November_2013_0962014024_4500420.pdf*
- *https://www.ijirmf.com/wp-content/uploads/2016/11/201606033.pdf*
- *https://academicjournals.org/journal/IJSA/article-full-text-pdf/DABCA945105*
- *https://jir.mewaruniversity.org/wp-content/uploads/2021/03/Vol_1_issue_3_Jul_Sep_2013/07_Effect%20Of%20The%20Self%20Help%20Group%20In%20Economic%20Empowermanet%20Of%20Rural%20Women%20In%20Himachal%20Pradesh%20By%20Dr.%20Yoginder%20Singh.pdf*
- *https://www.ijemr.net/DOC/AStudyOnWomenEmpowermentThroughSelfHelpGroups(176-181).pdf*
- *https://www.ijbmi.org/papers/Vol(2)9/Version-1/I0291054061.pdf*
- *http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1038.9565&rep=rep1&type=pdf*
- *https://smartlib.umri.ac.id/assets/uploads/files/ecb5a-d0703023339.pdf*